

ВПЛИВ МІЖНАРОДНИХ ПРОЦЕСІВ НА ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ОБ'ЄДНАНОЇ НІМЕЧЧИНИ

К. А. Петренко

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються міжнародні процеси й аналізується їхній вплив на формування зовнішньої політики об'єднаної Німеччини на початку 1990-х рр.; робиться спроба виявити особливості процесу становлення нової міжнародної ролі німецької держави.

Ключові слова: Німеччина, зовнішня політика, євроінтеграція, мультилатералізм, ООН, постбіполярний світ, НАТО.

У сучасному світі Німеччина – визнаний європейський лідер, який багато в чому визначає політику європейського континенту та світу в цілому. Істотним етапом новітньої історії стало об'єднання Німеччини, до якого долучились провідні країни світу, тим самим створивши нову систему міжнародних відносин.

Після закінчення холодної війни об'єднана німецька держава перестала бути заручником зовнішніх обставин, які стримували активну зовнішньополітичну діяльність. Нові виклики і завдання, які постали перед Німеччиною в постбіполярному світі, спричинили пошук власного «Я», а саме виникла потреба сформувати новий зовнішньополітичний курс. У політичних колах розпочалася дискусія про спадкоємність і безперервність традицій зовнішньої політики Боннської республіки. Чи не найгострішим питанням було, який шлях обере Німеччина: стане світовим лідером шляхом зменшення військово-політичного впливу США або ж залишиться «економічним гігантом і політичним карликом»? Актуальність теми зумовлена особливостями становлення зовнішньої політики Німеччини після об'єднання.

Німеччина, будучи традиційним і головним економічним партнером для східноєвропейських країн, розпад соціалістичного табору та Радянського Союзу сприйняла як нову можливість розширення власного впливу в цьому регіоні. Вивчення загальних принципів і особливостей, на яких будувалися відносини між Німеччиною і пострадянськими державами, зокрема з Україною, дозволяє повніше і ширше представити загальну картину в Європі на початку 1990-х рр.

Окремі аспекти дослідження зовнішньої політики Німеччини представлені у вітчизняній і зарубіжній історіографії. У роботах російських учених, докторів історичних наук, професорів Московського державного інституту міжнародних

відносин А. Ахтамзяна [1], М. Павлова [2], доктора політичних наук Боннського університету Л. Воробйової [3], подано глибокий огляд і аналіз зовнішньої політики Німеччини на рубежі століть, розглядалися процеси її становлення і розвитку, аналізувалися основні тенденції з акцентом на вивченні німецько-російських відносин.

Наслідки об'єднання Німеччини, зміни у зв'язку з цим у її зовнішній політиці розглянуті у працях німецьких дослідників, зокрема доктора політичних наук, професора Гейдельберзького університету С. Харніша [4], професора Тюбінгенського університету Ф. Рітбергера [5], професора Боннського університету

К. Хакке [6]. У науково-аналітичному огляді професора університету Отто Фрідріха в Бамберзі Х. Шойна докладно розглядаються погляди самих німців, німецького уряду на роль Німеччини у світі, в європейській інтеграції, розкривається політика безпеки ФРН в Європі [7].

Усі ці дослідження є історичними характеристиками і політологічним аналізом зовнішньої політики Німеччини після об'єднання, однак місце зовнішніх чинників у міжнародній ситуації, що вплинула на зовнішньополітичний курс Німеччини, і насамперед особливості побудови нової стратегії в постбіполярному світі, недостатньо висвітлені в українській науці.

Тому мета запропонованої статті полягає в аналізі впливу міжнародних процесів на формування зовнішньої політики Німеччини після 1990 р. і виявленні особливостей процесу становлення нового міжнародного статусу об'єднаної німецької держави.

Для досягнення поставленої мети автором був сформований комплекс джерел, який включає законодавчі акти (Основний Закон ФРН, державні акти), діловодну документацію (тексти міжнародних договорів й угод, документи міжнародних організацій, конференцій та зустрічей за участю Німеччини) [8]. Ця група джерел висвітлює зовнішньополітичну та внутрішньополітичну діяльність країни, що надає можливість охарактеризувати і врахувати ті обставини, які впливали на розвиток міжнародних відносин у 90-х роках ХХ століття. Інша група джерел представлена документами офіційних виступів та мемуарами провідних політиків країни, зокрема, міністра закордонних справ Г.-Д. Геншера [9] та федерального канцлера Г. Коля [10]. Ці джерела мають особливу значущість, тому що відображають події, учасником яких був автор (але містять певну частку суб'єктивізму, тому до них треба ставитися критично). Матеріали німецьких періодичних видань такі, як «Außenpolitik», «Frankfurter Allgemeine Zeitung», «Die Welt», «Der Spiegel» доповнюють джерельну базу, що дало можливість слідкувати за розвитком подій.

Групу зовнішніх чинників складають міжнародні процеси, що протікали в історичному середовищі і впливали безпосередньо на розвиток Німеччини і також європейське співтовариство в цілому [11].

Зовнішньополітичний курс ФРН після об'єднання визначався рядом чинників, пов'язаних з глобальними змінами, що відбулися в середині 1980-х і початку 1990-х рр. як на світовій арені, так і в самій Німеччині. До найважливіших з них належать закінчення холодної війни, розпад соціалістичного табору та дезінтеграція Радянського Союзу, об'єднання західної та східної Німеччини в єдину державу. При цьому останній фактор можна віднести до числа основних, так як з підписанням у Москві 12 вересня 1990 р. Договору про остаточне врегулювання щодо Німеччини для неї завершився післявоєнний період, у тому числі і в питаннях зовнішньополітичної діяльності. Перед ФРН, як і перед іншими європейськими країнами, постали завдання: 1) подолати наслідки розколу, викликаного багаторічним конфліктом між Сходом і Заходом, 2) зберегти та посилити в умовах глобалізації своє місце для того, щоб успішно протистояти зростаючій конкуренції в галузі економіки і зовнішньої політики [12].

Потрібно відзначити, що з початком реалізації цих завдань серед західних країн почалася своєрідна конкуренція за лідерство на сучасній світовій арені. Серед

західноєвропейських країн, які ще не могли претендувати на перші місця у світовій політиці, позначилось і загострилось суперництво, по-перше, за провідні позиції на Європейському континенті шляхом ослаблення тут впливу США, і, по-друге, за підвищення свого міжнародного статусу. Особливі претензії при цьому висували Німеччина і Франція. Саме цей фактор став визначальним при виробленні зовнішньополітичного курсу Г. Коля після 1990 р.

Інтеграційні процеси стали чи не найголовнішим фактором піднесення ролі Німеччини на європейському континенті. З цього приводу Гельмут Коль сказав: «Німеччина - наша батьківщина, об'єднана Європа - наше майбутнє» [13]. Саме остаточне оформлення Європейського Союзу як наднаціональної організації було найголовнішим позитивним результатом проведення німецької зовнішньої політики.

При федеральному канцлері Г. Колі об'єднана Німеччина ще тільки почала знаходити свою національно-державну цілісність, визначати зовнішньополітичні інтереси і формувати своє національне «Я». І зроблено це було не в рамках військово-політичних зв'язків з країнами Заходу, а в системі західноєвропейського співробітництва. Ефективна співпраця в економіко-торгівельних проектах, розширення інвестиційних можливостей, модернізація транспортної системи та інфраструктури, розробка плану введення єдиної європейської валюти – всі ці кроки успішно здійснювалися на шляху до створення Європейського Союзу [14].

Основною рисою німецької зовнішньої політики була ідентифікація державних інтересів з інтересами європейських і атлантичних структур. Власні німецькі інтереси довгі роки вважалися дискредитованими політикою націонал-соціалістів. Тому дуже важливу роль відігравав розвиток процесів європейського співробітництва. Саме досягнення повного суверенітету в політичному плані здавалося можливим лише в єдиній Європі. Місце ж дискредитованої німецької ідентичності повинна була зайняти європейська [15]. Не випадково багато політичних діячів взяли на озброєння знаменитий вислів німецького письменника Т. Манна про те, що німецька молодь повинна прагнути «не до німецької Європи, а до європейської Німеччини» [16].

Об'єднання Німеччини та євроінтеграційні процеси взаємопов'язані і взаємозумовлені. У квітні 1990 р., коли вже об'єднавчий процес швидко набирив темпу і вже був незворотній, президент Франції Ф. Міттеран і федеральний канцлер ФРН Г. Коль виступили з ініціативою поглиблення європейського співробітництва. Цей крок мав заспокоїти партнерів і подавався як свого роду гарантія збереження прихильності німців до західноєвропейської інтеграції. ФРН в особі федерального канцлера Г. Коля зробила все можливе, щоб нарада керівників країн-членів ЄС в Маастрихті була успішною. Він зазначив, що Маастрихт явився доказом того, що об'єднана Німеччина активно сприймає свою відповідальність в Європі і за Європу, і що шлях до Європейського союзу незворотній [17].

Якщо післявоєнна зовнішня політика ФРН ставила основним завданням створення і збереження міцної системи безпеки перед військовою загрозою радянського блоку і, у зв'язку з цим, пошук надійних військових союзників, то тодішня міжнародна обстановка продиктувала необхідність захисту в першу чергу своїх економічних інтересів. У цьому зв'язку можна говорити про зміну акцентів у зовнішньополітичному курсі ФРН з військових на економічні, природно, при збереженні того й іншого. І німецький уряд, характеризуючи свою зовнішню політику, постійно наголошував, що головною її рисою є «мирна спрямованість» [18].

Подібну спрямованість зовнішньополітичного курсу підкреслював і німецький канцлер Гельмут Коль: «З німецької землі повинен виходити тільки мир». Новий уряд буде розвивати основні принципи раніше проведеної зовнішньої політики Німеччини: мирну і партнерську співпрацю з сусідами, зміцнення трансатлантичного партнерства, зміцнення і розширення ЄС, загальноєвропейське співробітництво в рамках ОБСЄ,

особлива відповідальність за демократію і стабільність в Центральній, Східній та Південно-Східній Європі та підтримка поступального розвитку в усіх країнах Півдня [19].

На початку 1990-х років у міжнародному житті відбулися важливі події, які стали передвісниками нових викликів для зовнішньої політики Німеччини, а саме війна у Перській затоці. Тому уряд Коля-Геншера висловилося за нову глобальну відповідальність єдиної Німеччини. Це стосувалося, насамперед, ролі об'єднаної Німеччини в ООН при врегулюванні міжнародних криз і збройних конфліктів. У Німеччині дуже добре розуміли, що світ майбутнього – це світ багатосторонньої дипломатії, де провідну роль будуть відігравати авторитетні міжнародні організації. Світова політика значною мірою повинна спиратися на ООН. Тому ФРН зацікавлена у зміцненні цієї організації. У силу цього Німеччина висловлює готовність взяти на себе великий тягар відповідальності в рамках ООН на тривалу перспективу.

Унаслідок цього ФРН виступила одним з ініціаторів реформування ООН. У постбіполярному світі принцип формування Ради Безпеки застарів і не відображає більше баланс сил. Федеральний уряд хоче чітко усвідомлювати, що фінансування роботи ООН в цілому і великої кількості програм, що реалізуються цією організацією, дійсно виправдано. Так як Німеччина є третьою країною за величиною внесків до бюджету ООН, це дає їй можливість висловлювати свої претензії на більш адекватне представництво у Раді Безпеки. Слід відзначити, що такі устремління підкріплюються тим, що прихильність цілям і принципам ООН лежить в основі зовнішньої політики ФРН. Політична еліта Берлінської республіки бачить у міжнародних організаціях найбільш прийнятний механізм вирішення конфліктів, офіційно заявляючи, що ООН повинна мати виняткове право на введення санкцій і примусових заходів для врегулювання конфліктів. Все це сприяло зміцненню репутації ФРН як надійного і відповідального партнера [20].

Проте співпраця ФРН і ООН мала на початок 1990-х років один проблемний аспект, який формально протиставляє Німеччину іншим членам цієї організації. Йшлося про застереження щодо колишніх «ворожих держав» (ст. 53-я і 107-я Статуту ООН), які пов'язують її з обмеженнями, покладеними на країну після закінчення Другої світової війни [21]. Початковий смисл статей – стримування німецької та японської агресивної політики – втратив колишню актуальність. Саме тому Німеччина прагнула довести свої благородні наміри щодо підтримки миру та захисту прав людини, активно беручи участь у миротворчих місіях. Ось наприклад, у 1991-1992 рр. німецькі медики входили до складу гуманітарної місії ООН в Камбоджі. У 1993-1994 рр. бундесвер брав участь у військовій операції під егідою ООН в Сомалі. Ці акції поступово привчали німецьку і світову громадськість до факту прямої миротворчої участі « нової ФРН » поза територією відповідальності НАТО. Всього за 1990-ті рр. Німеччина прямо або опосередковано брала участь у 24 місіях ООН [22].

За канцлерства Г. Коля почала формуватися нова концепція усієї німецької зовнішньої політики – мультилатералізм. Під цим поняттям слід розуміти глибоку включеність країни в систему міждержавних відносин, насамперед через міжнародні організації, і її діяльність методами багатосторонньої дипломатії [23].

У німецькій трактовці мультилатералізм розглядає владу та державну політику як важливі визначальні величини і структурує елементи в міжнародних відносинах. Мультилатералізм, який ефективно функціонує, має дві ознаки. По-перше, відповідні норми і інститути неподільні, тобто колективні. По-друге, успішний мультилатералізм веде до формування широкої взаємності у взаємовідносинах сторін-учасниць, а значить, і до прогнозуючих очікувань стосовно поведінки партнерів, які майбутню взаємодію між ними регулюють і стабілізують. Отже, мультилатералізм робить поведінку держав кооперативною і передбачуваною, сприяє взаємній довірі між ними і

тим самим зміцнює мир і стабільність. Оскільки проблема ставлення до Німеччини її партнерів і сусідів все ще залишається актуальною, то слідування мультилатералізму допомагало Німеччині крок за кроком не тільки знімати страхи і стереотипи зовнішнього світу, а й забезпечувати переконливість іміджу «нормальної країни» з «нормальною зовнішньою політикою»[24].

І, нарешті, мультилатералізм дозволяє скласти національні ресурси і зусилля і за допомогою міжнародного співробітництва та адекватно і оперативно відповідати на військові та невійськові виклики нового світового порядку. Протягом багатьох років ФРН відіграла підлеглу роль у міжнародних організаціях, проявляючи обережність у тактиці і не показуючи чітко свого національного обличчя. У міру перетворення ФРН в одну з провідних держав світу швидко стали зростати її роль і значення в цих організаціях. Об'єднання Німеччини стало фактором, який ще сильніше пов'язав німців з міжнародними структурами.

Торкаючись питання реалізації національних інтересів у рамках можливостей мультилатералізму, важливо звернути увагу на те, що державні діячі та політики ФРН дивляться на мультилатералізм як на законний механізм втілення в життя німецьких інтересів. Вони переконалися, що Німеччина може проводити свої інтереси більш ефективно через діяльність і політику європейських, атлантичних та інших міжнародних інститутів. Цей же підхід присутній у відомій фразі Г.-Д. Геншера, який сказав: «Наша зовнішня політика тим національніша, чим більш європейською вона є» [25].

Зовнішні військово-стратегічні фактори зумовили новий статус Німеччини – члена НАТО – як сильної держави, котра бере на себе відповідальність за підтримання миру в світі. Основні цілі були озвучені Г. Колем у промові в листопаді 1990 р. Згідно з ними «об'єднана Німеччина зобов'язалася служити справі миру; вона заявила, що в майбутньому з німецької землі буде виходити тільки мир, і підтвердила остаточний характер її кордонів. Вона відмовилася від виробництва, володіння і права розпорядження атомною, біологічною і хімічною зброєю, заявила про рішучість дотримуватися своїх прав та обов'язків за Договором про нерозповсюдження ядерної зброї і зобов'язалася скоротити чисельність своїх збройних сил до рівня 370 тисяч осіб (приблизно на 45%). Важливими завданнями Німеччини стали забезпечення збереження життя людства і піклування про охорону навколишнього середовища, дотримання територіальної цілісності всіх держав у Європі, мирного вирішення конфліктів і ненападу, роззброєння та контролю над озброєннями» [26].

Більшість німецького населення бажало нейтралітету для нової об'єднаної Німеччини [27]. Однак європейські лідери і їхні уряди цього не дотримувалися, головним чином тому, що Німеччина (на їхню думку) повинна бути пов'язана союзницькою системою. Ф. Міттеран, як і М. Тетчер, не був за об'єднання Німеччини. Проте радянські документи дозволяють показати іншу позицію Франції – прагнення створити європейську систему безпеки, що включає і об'єднану Німеччину, і Радянський Союз. У питанні єдності Західної Європи політика Г. Коля була схожа на політику Ф. Міттерана. Однак питання створення системи європейської безпеки за умови ліквідації військових блоків часів холодної війни не знайшло свого вирішення [28].

Лідери «нової ФРН» підкреслювали, що її головним зовнішньополітичним союзником залишаються США. Міцність американо-німецьких зв'язків визначається тим, що Німеччина є найбільшим партнером США в сфері економіки, космонавтики, в галузі охорони навколишнього середовища, в боротьбі з організованою злочинністю. У ФРН розміщено найбільший за чисельністю підрозділ збройних сил США в Європі – 72 тис. осіб. З одного боку, об'єднання Німеччини стало інструментом нової американської політики в Європі, спрямованої на створення нерозділеної

демократичної Європи при заступництві США. Слабким місцем їхньої політики було те, що США не мали в Європі політичних інструментів, завдяки яким вони могли б впливати так само, як і в НАТО. Тому США стали використовувати НАТО як політичний інструмент, тим самим знижуючи ефективність іншого європейського інституту. Це поєднання інтересів США в Європі і прагнення Німеччини до об'єднання було вирішальною передумовою для об'єднання. Нова німецька держава отримала суверенітет і членство в НАТО [29]. Але одночасно все це призвело до зростаючого домінування США в Європі, загострило суперечності між європейськими державами і виключило на невизначений час пострадянські держави з цієї нової Європи.

Та з іншого боку, не викликає сумнівів і той факт, що з прогресом європейської інтеграції та закінченням холодної війни значення відносин США для Німеччини помітно знизилася. Це пояснюється, по-перше, зниженням ролі Вашингтона як гаранта безпеки ФРН у зв'язку з ліквідацією загроз, що випливали з блокового протистояння. Як вважають деякі експерти, вступ Америки на шлях унілатералізму ще в період президентства Б. Клінтона (1993-2001 рр.) багато в чому став результатом розчарування у Вашингтоні явною неготовністю Європи до кооперації з США у військово-політичній галузі.

Отже, після об'єднання німецька держава вийшла на якісно новий рівень міжнародних відносин. Ставши повністю самостійною державою, Німеччина проводила свою зовнішню політику в європейських інтересах на фоні глобальних міжнародних змін і процесів на початку 1990-х рр., ретельно враховуючи всі зовнішні чинники. Саме ці чинники мали суттєве значення для становлення тієї міжнародної ролі, яку німецька держава відіграє на сьогодні в світі.

Особливістю формування зовнішньої політики Німеччини після 1990 р. було те, що сам процес об'єднання був одночасно і причиною глобальних політичних змін, і наслідком закінчення конфронтації та створення нової системи міжнародних відносин. Одним з ключових моментів цього процесу було питання про місце і роль нової німецької держави в світі, на яких принципах будуватимуться відносини з іншими країнами і чи не побачить світ знов агресивних намірів. Тому створення Євросоюзу на основі безмежної прихильності європейським ідеям і цінностям підтверджувала нову роль Німеччини як могутньої демократичної держави, що пододала стереотип «політичного карлика» на міжнародній арені. Активно розвивається та ефективно діє політика захисту прав людини та гуманітарні місії в нестабільних регіонах світу.

Зовнішня політика Німеччини є за своїм характером не німецькою, а європейською. Тому її становлення в нових геополітичних умовах мало велике значення для її партнерів по Євросоюзу. Саме остаточне оформлення Європейського Союзу як наднаціональної організації було найголовнішим позитивним результатом проведення німецької зовнішньої політики. У процесі формування зовнішньої політики об'єднаної Німеччини, піднесення її авторитету було зроблено не в рамках військово-політичних зв'язків з країнами Заходу, а в системі західноєвропейського співробітництва.

Слід зазначити те, що уряд і політичні еліти робили ставку на зовнішню політику і будували об'єднану Європу, спираючись на підтримку США. Саме тому об'єднана Німеччина, незважаючи на думку Радянського Союзу, залишилась членом НАТО, знівелювавши процес створення власної європейської системи безпеки.

Глобалізація історичного середовища накладає певні обмеження на політику держав і зменшує свободу їхніх дій на міжнародній арені. Але на прикладі зовнішньої політики Німеччини можна побачити, як ця країна вдало використала міжнародні відносини в умовах постбіполярного світу для формування свого курсу. Мультилатералізм було обрано як оптимальну модель поведінки на міжнародній арені, а сама Німеччина показала свою могутність при вирішенні різноманітних питань, гідно

відповідаючи на виклики сучасного світу. Згідно з ідеями мультилатералізму німецька держава активно співпрацює з іншими країнами в рамках діяльності ЄС, ООН, НАТО.

Уважний аналіз цих міжнародних процесів показує, що на початку 1990-х рр. намітилося і зараз посилюється бажання Федеративної Республіки Німеччина грати на світовій арені роль лідера. Завдяки активній зовнішній політиці, насамперед в євроінтеграційних процесах, об'єднаній Німеччині вдалося посилити свій політичний статус та посісти своє чинне місце серед найвпливовіших країн світу. Подальшою перспективою дослідження мають стати питання посилення тенденцій європеїзму та вироблення самостійного курсу, незалежного від політики США.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена аналізу впливу міжнародних процесів на формування зовнішньої політики об'єднаної Німеччини на початку 1990-х рр. Серед них основними є об'єднання західної та східної Німеччини, створення Євросоюзу, вибір мультилатералізму як зовнішньополітичної концепції, підвищення ролі в міжнародних організаціях (ООН і НАТО). Автор доходить висновку, що особливістю формування зовнішньої політики Німеччини після 1990 р. було те, що процес об'єднання був взаємопов'язаний з новою роллю німецької держави на світовій арені, саме тому об'єднання стало причиною глобальних політичних змін з одного боку, і наслідком закінчення конфронтації – з іншого.

Ключові слова: Німеччина, зовнішня політика, євроінтеграція, мультилатералізм, ООН, постбіполярний світ, НАТО.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis the impact of international processes on the formation of foreign policy of a united Germany in the early 1990s. Among them the most important are the unification of West and East Germany, the creation of the European Union, choice the multilateralism as conception of the foreign policy, the increasing role in international organizations (UN and NATO). The author concludes that peculiarity of the formation of German foreign policy after 1990 was that the unification process was interrelated with the new Germany's role on the world stage, which is why unification was the cause of global political change on the one hand, and the result of the end a confrontation – on the other.

Key words: Germany, foreign policy, European integration, multilateralism, UN, post-bipolar world, NATO.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Ахтамзян А. А. Объединение Германии. Обстоятельства и последствия: очерки. М.: МГИМО-Университет, 2008. – 408 с.
2. Павлов Н. В. Внешняя политика ФРГ в постбиполярном мире. — М.: Наука, 2005. — 410 с.
3. Воробьева Л. М. Внешняя политика ФРГ на пороге XXI века. – М.: РИСИ, 2000. – 356 с.
4. Harnisch S. Change and continuity in post-unification German foreign policy/ S. Harnisch // German Politics. – 2001. - Vol. 10, №1. - P. 35-60.
5. Rittberger V., Wagner W. German Foreign Policy Since Unification - Theories Meet Reality//Volker Rittberger et al: Foreign Policy of the New Germany: Theories and Case Studies. – Manchester: Manchester University Press, 2001. – P. 110-135.
6. Хакке К. Великая держава поневоле. Внешняя политика Федеративной Республики Германии / Пер. с нем. – М.: АО «Буклет», 1995. – С.130-167.

7. Schoen H. Personality Traits and Foreign Policy Attitudes in German Public Opinion/ H. Schoen //The Journal of Conflict Resolution. – 2007. – Vol. 51, № 3. - P. 408-430.
8. Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Dokumente von 1945 bis 1994. – Köln: AA, 1995. - 1200 S.; Белая книга безопасности 1994 – [Электронный ресурс]: режим доступа: <http://www.bpb.de/nachschlagen/lexika/handwoerterbuch-politisches-system/40238/aussenpolitik?p=all>
9. Genscher H. Erinnerungen. – Berlin: Mittler, 1995. – 408 S.
10. Kohl H. Ich wollte Deutschlands Einheit. – Berlin: Ullstein, 1996. – 476 S.
11. Геополітика: Енциклопедія / за ред. Є.М. Суліми. — К. : Знання України, 2012. — С. 250.
12. Шарапо А. О некоторых аспектах внешней политики ФРГ на современном этапе/А. Шарапо// Белорусский журнал международного права и международных отношений. - 1999 — № 4. – С.48-51.
13. Kohl H. Зазн. праця. – S.121-124.
14. Rittberger V., Wagner W. Зазн. праця. – P. 110-135.
15. Павлов Н.В. Зазн. праця. – С. 95-101.; Зайцев А.В. Внешняя политика ФРГ: поиск баланса между Европейской интеграцией и национальными интересами – [Электронный ресурс]: режим доступа: http://is.park.ru/print_doc.jsp?urn=55365037
16. Harnisch S. Зазн. праця. – P. 45.
17. Хакке К. Зазн. праця. – С.130-167.
18. Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland... - S. 458-459.
19. Белая книга безопасности 1994...
20. Айрапетян М.С. Перспективы приобретения ФРГ статуса постоянного члена совета безопасности – [Электронный ресурс]: режим доступа: <http://www.politex.info/content/view/732/30/>
21. Эрхарт Х.-Г. К новому облику Германии?/ Х.-Г. Эрхарт //Мировая экономика и международные отношения. - 1994. - №10. – С. 156.
22. Там само. – С. 157-160.
23. Воробьева Л. М. Зазн. праця. – С. 272-275.
24. Там само. – С. 298.
25. Genscher H. Зазн. праця. – S. 327.
26. Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland... - S. 504.
27. Schoen H. Зазн. праця. -- P. 408-430.
28. Ахтамзян А.А. Зазн. праця. – С. 280-284.
29. Rittberger V., Wagner W. Зазн. праця. – P. 127-130.